

**ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ-ПЕРШОКЛАСНИКІВ**

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(34), с. 239–243

Шкільний невроз є одним з численних видів неврозу. У психологічній літературі він інтерпретується як страх дитини зазнати труднощів у навчанні, стосунках з учителями та однокласниками, що призводить до шкільної дезадаптації і формування невротичної особистості. Тому дослідження психологічних особливостей дітей-першокласників у зазначеній сфері набуває як теоретичного, так і практичного значення.

Теоретичний аналіз проблеми і отримані емпіричні дані дали змогу виробити критерії щодо інтенсивності невротичних переживань за встановленими рівнями. Грунтуючись на даних констатувального етапу дослідження, ми визначили три рівні інтенсивності невротичного переживання дитини.

Для низького рівня розвитку невротичних переживань характерні такі прояви: незначне переживання хвилювання, тривоги під час очікування результату в значущій ситуації; нетривале почуття образи, сорому в ситуації неуспіху. Учні з таким рівнем прояву невротичних переживань загалом жваві, оптимістично налаштовані, але у деяких складних і суб'єктивно значущих ситуаціях їм притаманне почуття невпевненості в успішності своєї діяльності. У цих дітей спостерігається переважно високий рівень адаптації до шкільних умов. Низький рівень розвитку невротичних переживань має незначний негативний вплив на розвиток особистості дитини. Якщо, за даними методики експертних оцінок, вияв невротичних переживань дорівнював від 0 до 5 балів, а переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, — від 10 до 15 балів, то з такими дітьми проводилася профілактична робота.

Учням з середнім рівнем розвитку невротичних переживань властиві такі прояви: значні невротичні переживання щодо своєї спроможності впоратися із складною і значущою

ситуацією, страх не досягти успіху в значущій ситуації, почуття образи і вини в ситуації неуспіху, боязке очікування результату, заглиблення у переживання поразки, неуспіху. Названі прояви не набувають патологічного характеру — вони нетривалі, але впливають на успішність адаптації учня до шкільного навчання. У цих дітей спостерігається здебільшого середній рівень адаптації до шкільних умов. Коли, за даними методики експертних оцінок, вияв невротичних переживань дорівнював від 5 до 10 балів, а рівень переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, так само — від 5 до 10 балів, то з такими дітьми проводилася корекційна робота.

Високий рівень розвитку невротичних переживань характеризується такими проявами: сильні невротичні переживання щодо своєї спроможності впоратися із складною і значущою ситуацією, виражений страх не досягти успіху, тривога, пригнічений настрій у ситуації очікування результату; глибоке занурення у переживання ситуації неуспіху — пригнічений настрій, страждання, в ситуації успіху — переживання почуття винятковості, гордоців, приниження інших тощо. Значне коливання самооцінки (від заниженої — при неуспіху до завищеної — при успіху). Зазначені симптоми переживання постійні або утримуються упродовж тривалого часу. Мають місце висока тривожність, скутість,

страх, злість, схильність до почуття образи, ревнощів, заздрощів, застрягання на негативних емоціях. Для дитини характерні боязливність як риса особистості та пасивність у всьому і завжди як провідна риса поведінки. Дитина безініціативна, поживається тільки під час виконання добре відомих завдань, схильна уникати забав, що вимагають самостійності. Нерідко спостерігається шкільна дезадаптація, ознаками чого є втеча з уроків, відмова відповідати на уроці, симуляція хвороби, брехня, порушення поведінки тощо. Відповідно до розробленої нами методики експертних оцінок, вияв дитиною невротичних переживань від 10 до 15 балів і переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, — від 0 до 5 балів свідчив про потребу в корекційній роботі з цією дитиною.

Запропонована методика містить у собі показники розвитку проявів невротичних і конструктивних (неневротичних) переживань особистості дитини. Зрозуміло, ця методика не є цілком завершеною: вона відкрита для подальшого доповнення і вдосконалення, та, на нашу думку, в ній зафіксовано основні моменти невротичних переживань і протилежних переживань, пов'язаних із самоактуалізацією першокласників, їх визначальні характеристики.

Для валідизації експертної методики і більш досконалого вивчення властивостей невротичних переживань ми використали діагностичний блок методик — він є найбільш інформативним і доступним для першокласників. Це такі методики:

- модифікований опитувальник для вчителів (за Г. М. Чуткіною), що фіксував рівень шкільної адаптації в учнів першого класу, оскільки невротичні переживання впливають на рівень адаптації дитини до шкільних умов;
- дитячий варіант багатofакторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла, що співвідносить об'єктивні особистісні характеристики обстежуваних школярів із нормативами стандартної (еталонної) вибірки. Методика Р. Кеттелла відображає психологічну картину особистісних новоутворень дитини молодшого шкільного віку і дає змогу оцінити міру прояву у дітей багатьох харак-

терологічних особливостей, що є важливим чинником формування адаптивної поведінки дитини;

- методика “ДВОР” (діагностика вад особистісного розвитку, розроблена В. О. Киричуком), що є опитувальником для дітей молодшого шкільного віку; ця методика дає змогу визначити наявність симптомокомплексів емоційної сфери, що блокують розвиток особистості;

• дитячий опитувальник неврозів “ДОН” (за Вл. В. Седневим) для дітей молодшого шкільного віку, що має на меті виявлення доклінічних форм невротичних станів у першокласників, оскільки невротичні переживання провокують виникнення у дітей емоційної нестабільності, тривожності, астенічних і психосоматичних реакцій. Визначення ступеня прояву цих реакцій дає змогу розкрити внутрішнє ставлення дитини до виниклої значущої ситуації й оцінити міру порушення емоційної адаптації;

• проективний тест-малюнок “Дім–Дерево–Людина”, запропонований американським психологом Дж. Баком, ми використовували для вивчення цілої низки особливостей емоційного реагування, що, з одного боку, породжуються навчальною діяльністю, а з другого — виступають індикатором особистісного благополуччя дитини в учінні;

• тест-опитувальник Леонгарда – Шмішека (дитячий варіант), що має на меті з'ясування тенденцій невротично-психопатичного розвитку особистості — акцентуацій рис темпераменту і характеру, які підкреслюють своєрідність реагування особистості на певні чинники;

• модифікований варіант тесту “Драбинка” для дослідження самооцінки у дітей шести-семи років; ця методика дає змогу визначити взаємовплив невротичних переживань і самооцінки дитини;

• шкали Дж. Рензулі (1976) для рейтингу поведінкових характеристик розумово обдарованих дітей; ми використали їх для вимірювання розумових здібностей учнів, оскільки часто в ситуаціях оцінки інтелектуальних досягнень у дітей виникають невротичні переживання. Ці шкали застосовувалися також

для визначення того, як впливають невротичні і неневротичні (пов'язані з самоактуалізацією) переживання на вияв і розвиток розумової обдарованості особистості дитини.

Емпіричні дані було піддано факторному і кореляційному аналізу. В результаті факторизації всієї множини отриманих змінних виокремлено п'ять факторів, що мають зв'язок з невротичними переживаннями і протилежними їм переживаннями, пов'язаними з самоактуалізацією дітей.

Залежно від змістового наповнення цих факторів і величини факторного навантаження ключових їх показників вони дістали такі умовні найменування:

- I фактор — “Переживання, пов'язані із самоактуалізацією першокласників”;
- II фактор — “Розумові здібності”;
- III фактор — “Симптомокомплекс емоційної сфери особистості”;
- IV фактор — “Самооцінка”;
- V фактор — “Невротичні переживання” (див. рис.).

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу дала змогу встановити, що найістотнішими для встановлення у першокласників переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, є: переживання, пов'язане з мобілізацією зусиль при входженні у складну і

значущу ситуацію, і переживання, що сприяє адекватності сприйняття ситуації успіху — неспіху. Останнє передбачає конструктивний аналіз причин успіху — неспіху, настановлення на саморозвиток, самокритичність тощо.

Крім того, з'ясовано, що невротичне переживання, спричинене уникненням складної ситуації, і переживання, пов'язане з передчуттям та усвідомленням учнем своєї неспроможності впоратися зі складною і значущою для нього проблемою, гальмують розумові здібності першокласників.

На підставі аналізу результатів факторизації ми дійшли висновку, що переживання, пов'язані з самоактуалізацією, є головним чинником подолання дитиною невротичних переживань. Вони позитивно взаємопов'язані з розвитком розумових здібностей, становленням адекватної самооцінки, формуванням таких конструктивних якостей особистості, як впевненість у собі, самоконтроль, оптимізм і адаптивність до шкільних умов.

Тим часом розвиток симптомокомплексів емоційної сфери: тривожності, конфліктності, ворожості, незахищеності, пригніченого настрою, невіри дитини у власні можливості, акцентуації тривожного типу, агресивності, що ведуть до виникнення і закріплення не-

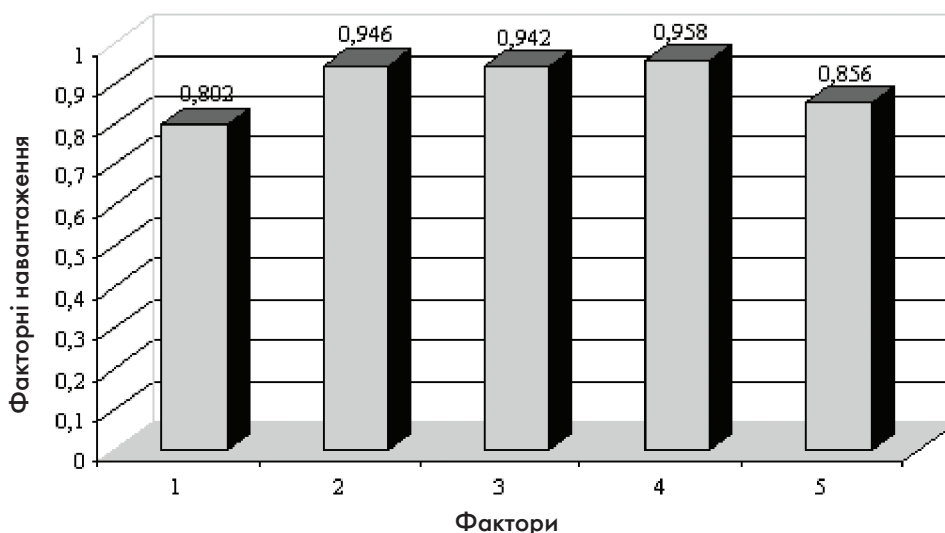

Рис. Порівняльна характеристика навантаження факторів, що виокремилися в результаті дослідження невротичних переживань дитини

Примітка: цифри 1, 2, 3, 4, 5 означають названі вище фактори.

вротичних переживань, — справляє негативний вплив на розвиток у першокласників таких переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, як-то: переживання, пов'язане з передчуттям та усвідомленням дитиною своєї спроможності впоратися зі складною і значущою ситуацією; переживання, пов'язане з мобілізацією зусиль при входженні у складну і значущу ситуацію; переживання, що сприяє адекватності сприймання ситуації успіху — неуспіху тощо.

Встановлено також, що нестабільність самооцінки дитини (її завищення або заниження) впливає на розвиток передусім невротичного переживання, спричиненого очікуванням значущого результату.

Отримані дані свідчать, що на посилення загальної невротизації дитини впливають наявність існуючих невротичних переживань, особливо — переживання, спричинене очікуванням значущого результату та переживання, спричинене уникненням складної ситуації, а також порушення поведінки й акцентуації циклотимного, тривожного і застрягаючого типу.

У результаті факторного аналізу встановлено основні психологічні моменти, що відіграють важливу роль у виникненні, розвитку чи гальмуванні прояву невротичних переживань, а саме: *позитивні чинники*, які гальмують прояв невротичних переживань — сформованість в учнів переживань, пов'язаних із самоактуалізацією, адекватна самооцінка, високий рівень розвитку розумових здібностей; і *негативні чинники*, які посилюють загальну невротизацію особистості дитини, — це симптомокомплекси емоційної сфери (тривожність, конфліктність, ворожість, почуття незахищеності, пригнічений настрій) і всі різновиди невротичних переживань, здебільшого — невротичне переживання, спричинене очікуванням значущого результату.

У свою чергу, кореляційний аналіз показав наявність тісних (позитивних і негативних) зв'язків між усіма показниками невротичних переживань і показниками переживань, пов'язаних із самоактуалізацією. Доведено, що вагомими в розвитку у першокласників невротизації є всі, виділені нами різновиди

невротичних переживань, а саме: переживання, спричинене уникненням складної ситуації (0,809); переживання, пов'язане з передчуттям і усвідомленням учнем своєї неспроможності впоратися зі складною і значущою для нього ситуацією (0,741); переживання страху не досягти успіху в значущій ситуації (0,715); переживання успіху чи неуспіху при вирішенні проблеми (0,693); переживання, спричинене очікуванням значущого результату (0,571) при $p = 0,05$. Ці дані підтверджують обґрунтованість висунутого нами припущення щодо змісту і особливостей прояву невротичних переживань першокласника.

Як показав кореляційний аналіз, найістотніший вплив на виникнення в учня невротизації справляє невротичне переживання, спричинене уникненням складної ситуації (0,809 при $p = 0,05$).

Отримані дані свідчать і про наявність тенденції до позитивного кореляційного зв'язку між середнім показником прояву невротичних переживань і невірою дитини у власні можливості (0,293), а також акцентуацією характеру за збудливим типом (0,278) при $p = 0,05$. Отже, невротичні переживання поглиблюються внаслідок невпевненості дитини у своїх можливостях, відсутності у неї витримки і дратівливості.

Кореляційний аналіз дав змогу встановити у першокласників негативні кореляційні зв'язки між невротичними переживаннями і переживаннями, пов'язаними із самоактуалізацією: середній показник прояву переживань, пов'язаних із самоактуалізацією (–0,728); переживання, що сприяє адекватності сприймання ситуації успіху — неуспіху (–0,607); переживання, пов'язане з мобілізацією зусиль при входженні у складну і значущу ситуацію (–0,577); переживання, пов'язане із зосередженням на вирішенні проблеми (–0,556); переживання, пов'язане з передчуттям та усвідомленням дитиною своєї спроможності впоратися зі складною і значущою ситуацією (–0,487); переживання оптимізму в ситуації очікування значущого результату (–0,471) при $p = 0,05$.

Як показали результати дослідження, негативний вплив на шкільну адаптацію пер-

шокласників справляють невротичні переживання ($-0,549$ при $p = 0,05$). Невротичні переживання мають негативний зв'язок з такими конструктивними особистісними якостями та індивідуально-типологічними рисами, як самоконтроль ($-0,507$); впевненість у собі ($-0,466$); екстраверсія ($-0,440$) при $p = 0,05$. Тенденція до негативного кореляційного зв'язку спостерігається між невротичними переживаннями і такими позитивними рисами особистості, як розсудливість, оптимізм і сміливість. Невротичні переживання негативно впливають на розвиток пізнавальних здібностей ($-0,416$); розумової обдарованості (середній показник) ($-0,381$); мотивів, що сприяють розвитку розумової діяльності ($-0,345$); творчих здібностей ($-0,330$) і лідерських якостей ($-0,288$) при $p = 0,05$.

Отже, є всі підстави вважати, що невротичні переживання відіграють неабияку роль у порушенні процесу оптимальної адаптації першокласника до умов шкільного навчання. Вони блокують розвиток в учнів розумових і творчих здібностей, пізнавальних характеристик, мотивів, що сприяють розумовій діяльності, лідерських якостей і позитивних особистісних рис: самоконтролю, впевненос-

ті у собі, розсудливості, оптимізму і сміливості.

Література

1. Братусь Б. С. Христианская и светская психотерапия // Московский психотерапевтический журнал. — 1997. — № 4. — С. 7–19.
2. Андрос М. Є. Психологічна готовність керівника школи до забезпечення психічного здоров'я особистості в навчальному закладі // Освіта і управління. — 1997. — № 1. — С. 113–118.
3. Блейхер В. М. Словарь. Эпонимические термины в психиатрии, психотерапии и медицинской психологии. — К.: Вища шк. — 1984. — 447 с.
4. Кемпински А. Человек и невроз: Психопатология и психотерапия неврозов. — М.: Политиздат, 1977. — 256 с.
5. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики. — СПб.: Евразия, 1997. — 430 с.
6. Олпорт Г. В. Личность в психологии. — М.: Ювента, 1998. — 350 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
8. Хорни К. Наши внутренние конфликты. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 560 с.
9. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога // Сер. "Справочники". — Ростов н/Д: Феникс, 2003. — 384 с.

Обґрунтовано психологічну модель невротичного переживання дитини, що включає п'ять основних компонентів. Виокремлено різновиди невротичного переживання, що знаходять свій вияв в умовах шкільної дезадаптації. Визначено різновиди переживань, пов'язаних із самоактуалізацією першокласників, що запобігають шкільній дезадаптації. З'ясовано внутрішні й зовнішні причини виникнення невротичних переживань у першокласників.

Обосновано психологическую модель невротического переживания ребенка, которая включает пять основных компонентов. Выделены разновидности невротического переживания, которые проявляются в условиях школьной дезадаптации. Определены разновидности переживаний, связанных с самоактуализацией первоклассников, предотвращающие школьную дезадаптацию. Выяснено внутренние и внешние причины возникновения невротических переживаний у первоклассников.

Neurotic distress mirrors peculiarities of the unproductive stay of a child in a situation of determination of some important problem, tied with a high grade of negative emotions, overreacting to the situation's importance, disbelief in own ability to deal with a situation, inadequate reacting to an unsuccessful or successful overcoming of this situation. Similarities and discrepancies of neurosis and neurotic distress were determined. Connection between actualizing distress and adaptation (neurotic distress and disadaptation) was researched empirically.

Надійшла 22 лютого 2012 р.